

В.І.ТИМОШЕНКО

Кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України

СТАНОВЛЕННЯ ЮРИДИЧНОГО ПОЗИТИВІЗМУ

Однією із важливих закономірностей розвитку юридичних знань є предметно-методологічний взаємозв'язок теорії держави і права з філософією. Тому виникнення принципово нових вчень про державу і право пов'язане з кардинальними змінами, що відбуваються у сфері філософських і світоглядних позицій.

У 30–40-х роках ХІХ ст. виник позитивізм як особлива течія буржуазної філософії і методології пізнання. Це пов'язано із зростанням інтересу громадськості до науково-теоретичних знань та з успіхами теоретичних і прикладних природничих наук (фізики, біології), становленням і розвитком соціології та психології. До того ж західноєвропейська буржуазія на той час стала панівною верствою в економічній та політико-правовій сферах і втратила колишню революційність, а разом з тим і критичність щодо позитивного права.

Засновник позитивізму французький соціолог Огюст Конт (1798–1857) у перший період своєї творчості намагався теоретично синтезувати «позитивне знання» (звідси й назва «позитивізм»), завершення якого мала стати наука про суспільство — «соціологія» (термін введено в науковий обіг О.Контом в роботі «Курс позитивної філософії», в 6 т., 1830–1842 рр.). Основи методології позитивізму О.Конт сформулював так: «У позитивному стані людський дух пізнає неможливість досягнення абсолютних знань, відмовляється від дослідження виникнення та призначення світу, що існує, та від пізнання внутрішніх причин явищ, і прагне, правильно комбінуючи судження й спостереження, до пізнання справжніх законів явищ, тобто їхніх незмінних відносин послідовності й подібності. Поясненням явища, проведеним до його дійсних меж, є віднині лише встановлення зв'язків між різними окремими явищами та кількома спільними фактами, число яких зменшується все більше й більше з прогресом науки»¹.

Відповідно до такої настанови, позитивізм заперечує теоретичну спекуляцію, а також теоретичне осягнення істини шляхом довільних логічних побудов, не пов'язаних з науково-встановленими фактами через спостереження та експеримент. Єдиним джерелом знань він оголошує конкретні (емпіричні) науки і вважає, що у філософії немає самостійного, відокремленого від конкретних наук предмета дослідження. Задачу дослідження він бачить в описанні явищ, а не в поясненні їхньої сутності, причинних зв'язків між ними тощо. Теоретичні конструкції це не наука, яка, з погляду позитивістів, відповідає на запитання «як», а не на питання «чому»².

© В.І.Тимошенко, 2003

На думку О.Конта, соціальний зв'язок носить певною мірою зовнішній характер і забезпечується урядом, який діє з допомогою матеріальної сили. Водночас необхідність уряду, держави зумовлюється органічною потребою в підтриманні порядку, тобто соціальної ієрархії. У книжці «Система позитивної політики, або трактат про соціологію, що встановлює релігію Людства» (в 4-х т., 1851–1854) О.Конт виклав свій проект бажаної соціальної організації суспільства, побудованої на принципах позитивізму. Тут О.Конт вирішує «розширити» соціологію за рахунок «суб'єктивного методу» та створити з неї «практичну науку» перетворення суспільства на основі «соціолатрії» — культу людства як єдиної «Великої істоти». Взята сама по собі людина — лише «зоологічний вид», її «істинна природа розкривається лише в Людстві» як величезному організмі, що складається із сукупності людей, що жили раніше, живуть зараз і будуть жити в майбутньому»³, писав О.Конт.

На державознавство ХІХ ст. вплинули насамперед контовські ідеї про необхідність для дослідника наближатись до позитивного, заснованого на фактах знання, виявляти закономірності історичного процесу, вивчати соціальні інститути та структури. Корисним у науково-пізнавальній площині стало розуміння суспільства як організму, органічного цілого, розмежування законів функціонування й законів розвитку суспільства, пошуки чинників інтеграції та стабільності суспільства тощо.

На основі філософії позитивізму й позитивістської методології в різних її варіантах склалися дві течії: юридичний позитивізм (формально-догматичний позитивізм) і соціологічний позитивізм (заснований на позитивістській методології й позитивістській соціології).

Юридичний позитивізм залишив глибокий слід в законодавчих документах країн Західної Європи ХІХ ст. Річ у тім, що в першій половині ХІХ ст. у розвинутих країнах Європи були проведені реформи приватного права, які безпосередньо пов'язані з регулюванням товарно-грошових відносин. У чинному позитивному праві втілювались численні приписи «природного права», тобто, по суті, принципи суспільної правосвідомості епохи становлення громадянського суспільства. Стабільність і передбачуваність розвитку відносин громадянського суспільства на законодавчій основі вимагала відмовитися від різноманітних, не завжди чітких природно-правових ідей. Застосування цих ідей, часто дещо суперечливих, не було простим за конкретних договірних правовідносин. Тому теоретики юридичного позитивізму заперечували правовий характер усього, що не встановлено чинним законом і не випливає з його змісту. Право розглядали лише як позитивне право, встановлене державою у формі законодавчих актів.

Один із провідних представників юридичного позитивізму в Німеччині професор Марбурзького і Боннського університетів К.Бергбом (1849–1927) закликав відкинути природне право й спекулятивну матеріалістичну філософію права з її положеннями про природу, причину, сутність права. Він заперечував природне право не лише як реальність, але навіть як ідею, що стверджує вічно новий зміст права, ідею як регулятив і як максимум. Сутність будь-якого права полягає, за К.Бергбомом, у тому, що воно діє,

тому «всі проблеми права слід шукати в самому праві, й ґрунтуючись на ньому їх вирішувати»⁴.

Поширення юридичного позитивізму в XIX ст. було пов'язане з розвитком законодавства як основного джерела права, зі зміцненням та удосконаленням правової форми товарно-грошових відносин. Юридичний позитивізм як «логіка юридичних понять» лежав в основі формально-догматичної юриспруденції. Щодо проблем застосування права, його тлумачення, реалізації чинного права, то переваги такого підходу очевидні. Що ж стосується ідейно-теоретичного його смислу, то варто звернути увагу на ту обставину, що юридичний позитивізм втратив низку цінних ідей, характерних для природно-правових концепцій. У системі логіки юридичних понять місце людини з її природними якостями, інтересами й потребами посіла «фізична особа» як проєкція на суб'єкт права формально-визначених понять закону. З погляду юридичного позитивізму, лише особа не має прав впливати на державу, правомірність дій самої держави залежить від неї самої, оскільки право — це наказ влади, припис держави.

Розвиток юридичного позитивізму пов'язаний з творчістю англійського правознавця Дж.Остіна (1790 — 1859), ідеолога утилітаризму. Д.Остін поєднав методологічні прийоми дослідження сучасного йому утилітаризму й позитивізму, для яких був характерним акцент на емпіричних особливостях предмета дослідження. На думку Д.Остіна, держава встановлює закони й через них «делегує», «дарує» юридичні права й накладає обов'язки.

Внаслідок догматичного підходу до права та тлумачення його зв'язку з державою Д.Остін і його послідовники дійшли висновку, що норми міжнародного й канонічного права не є «власне, правом», оскільки вони прийняті не державою й не охоплюються поняттям права як наказу держави своїм громадянам. Д.Остін стверджував, що держава, будучи суверенною, не може бути підпорядкованою нормам права і не може керуватися правом у своїй діяльності. З цього погляду, правила, що визначають устрій та діяльність самої політичної влади, не мають юридичного характеру й належать до сфери моралі, «перебувають і цілком санкціонуються громадською думкою». Тим самим перекинувався реальний механізм взаємозв'язку права й держави. Відкривався шлях до етатистських поглядів на право. По суті, Д.Остін не зміг розмежувати право й державну сваволу⁵.

На рубежі XIX–XX ст. багато прибічників юридичного підходу не заперечували значення соціологічних трактовок держави і права, але вважали, що це не предмет дослідження юристів, які мусять залишатися в межах правових норм. Юридичний підхід панував до Першої світової війни (1914–1918) і залишався впливовим певний час після неї.

Таким чином, аналіз гносеологічних основ теорії юридичного позитивізму показує, що вона безпосередньо пов'язана з позитивною філософією, яка застосовується для обґрунтування самодостатності формально-юридичного методу. Позитивістська теорія пізнання є безпосередньою філософсько-методологічною основою теорії юридичного позитивізму.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожний новий етап прогресивного розвитку науки пов'язаний із посиленням ролі методології. Ця тен-

денція зумовлена передусім потребами глибшого проникнення в сутність явищ, всебічного пізнання складних процесів суспільного буття та визначення перспектив його еволюції.

¹ Конт О. Курс положительной философии. Т. I. отдел I. Введение и лекции 1–9. — СПб., 1899. — С. 4.

² Зорькин В.Д. Закономерности взаимосвязи правовых и философских учений // Закономерности возникновения и развития политико-правовых идей и институтов / Отв. ред. В.С.Нерсисянц — М., 1986. — С. 14.

³ Справочное пособие по истории (марксистской) западной социологии / Отв. ред. Ю.Н.Давыдов, Г.В.Осипов. — М., 1986. — С. 149.

⁴ Антология мировой правовой мысли: В 5 т. Т. Европа. Америка XVII–XX вв. / Нац. обществ.-науч. фонд; Рук. научн. проекта Г.Ю.Семигин. — М., 1999. — С. 493.

⁵ История политических и правовых учений XIX в. / Отв. ред. В.С.Нерсисянц. — М., 1993. — С. 19, 20.